

Александр фон Плато (Люденшайд, Німеччина; Відень, Австрія)

МІЖНАРОДНИЙ ПРОЕКТ БІОГРАФІЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ
РАБСЬКОЇ ТА ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ*

Перша пропозиція про можливе сприяння міжнародному проектіві відеодokumentування життєвих історій колишніх примусових робітників пролунала на початку літа 2003 р. після попередніх розмов між представником фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє»¹ Ральфом Посекелем (за фахом — історик з науковим ступенем) та керівником Інституту історії та біографії Хагенського заочного університету Александром фон Плато і загалом була підтримана правлінням фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє». Але тоді залишилось одне спірне питання, а саме: чи потрібно опитувати людей про все життя, як зазначалося у заяві на підтримку проекту, чи тільки про досвід примусової праці. Далі відбулось офіційне оголошення конкурсу, наприкінці строку якого, приблизно через рік, було знову прийнято пропозицію Інституту історії та біографії щодо здійснення біографічного документального проекту. За домовленістю з фундацією «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» було вирішено провести як мінімум 440 біографічних інтерв'ю у міжнародному масштабі, максимальна кількість інтерв'ю мала становити 600 одиниць. Початкову ідею про запис усіх інтерв'ю на відеоплівку було відхилено ще на етапі початкового планування проекту через велику кількість запланованих інтерв'ю. Таким чином, лише четверту частину всіх інтерв'ю було заявлено до запису на відеоносії (на професійну плівку високої якості BETA SP), решту — тільки на аудіокасети. Було також досягнуто домовленість про те, що:

- 80 інтерв'ю має бути проведено в Україні,
- 80 у Польщі,
- 60 в Росії,
- 40 в Білорусі,

* Дана публікація є скороченим варіантом вступної статті до збірки «Праця в Райху: життєві історії колишніх примусових та рабських робітників періоду нацизму 1939–1945», що була видана в першій половині 2008 р. німецькою та англійською мовами як результат проекту біографічної документації рабської та примусової праці: *Einleitung der Herausgeber // Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Herausgegeben von Alexander von Plato, Almut Leh und Christoph Thonfeld unter Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel und Henriette Schlesinger.* — Wien, 2008. — S. 9–25. Публікується з дозволу автора. Переклад з німецької — Г. Г. Грінченко та В. М. Науменко. (Прим. ред.)

- 40 у Чехії,
- 30 в США,
- 25 в Ізраїлі,

решта — в країнах Західної та Південної Європи, в декількох східноєвропейських країнах (Прибалтика, Молдова) та в інших країнах світу (також у тих, що були союзниками нацистської Німеччини), а також у країнах компактного проживання ромів і синті² (близько 5 %),

— близько 80 інтерв'ю мали проводитися з єврейськими рабськими робітниками.

Практично всі ці показники були досягнуті. Спочатку в своїй заявці Інститут історії та біографії запропонував пошук партнерів по інтерв'ю за допомогою міжнародних баз даних за принципом випадковості. Але при цьому більшість представників організації примусових робітників та організації-партнерів фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє»³ висловили бажання щодо розподілення інтерв'ю за країнами та групами жертв.

Після початку дії угоди восени 2004 р. потрібно було терміново знайти кваліфікованих співробітників, які були б знайомі з цією тематикою та методом усної історії і, крім того, дуже добре знали англійську та по можливості російську мови, а також мали досвід роботи у міжнародних проєктах. Крім того, потенційні співробітники мали знати адміністративні проблеми в різних країнах та вміти користуватися банком даних. Дуже швидко зібралася група, яка координувала проєкт з Німеччини⁴.

Зважаючи на стислі терміни виконання проєкту (від 2 до 2,5 років), було потрібно майже одночасно знайти кваліфіковані групи людей у різних країнах, які брали б інтерв'ю. Після офіційного оголошення конкурсу (не в останню чергу завдяки контактам Міжнародної асоціації усної історії та документаційного проєкту Маутхаузен) до участі у конкурсному змаганні надійшло 50 заяв від груп з 29 країн. За рішенням журі конкурсу у складі представників Інституту історії та біографії й групи міжнародних спеціалістів для участі в проєкті було обрано 32 групи з 27 країн. Ці 32 групи (приблизно 72 співробітники) співпрацювали упродовж проєкту. Учасники проєкту, які безпосередньо брали інтерв'ю та працювали над аналітичними статтями з проблем дослідження, пройшли з нами у Берліні три семінари, щоб дотримуватись одного рівня та методу під час проведення інтерв'ю, для чого були написані навчальні посібники різними мовами. Ми швидко дійшли єдиного висновку, що інтерв'ю мають охоплювати всю життєву історію, тобто «передісторію», безпосередньо примусову працю та переслідування під час Другої світової війни, а також «післяісторію», навіть якщо те, що було пережито під час примусової праці, залишалось у центрі інтерв'ю. Крім того, було вирішено після кожного інтерв'ю писати протокол, коротку біографію та анкету за загальними правилами. Великого значення набуло навчання зів використання відповідної техніки, тобто різноманітних приладів для запису, а також камери, світла, звукових приборів та відео. Крім того, ми вирішили скласти загальний архів біографій, що потребувало схожих тем та загальних правил заповнення анкет.

Третій і, мабуть, найважливіший крок полягав у пошуках партнерів по інтерв'ю: поряд з вищезгаданими критеріями добору було потрібно для усіх складових про-

екту забезпечити рівне представництво чоловіків та жінок, які працювали у різних галузях економіки, у тому числі й у приватному секторі, а також у концентраційних, штрафних та трудових таборах різного характеру, в організації Тодт тощо. Ми хотіли також опитати не тільки тих, хто мав право на відшкодування, але й тих, хто так само був змушений виконувати примусову роботу, як, наприклад, італійські військово-інтерновані або військовополонені.

У ході проекту виникали деякі особливі проблеми, що мали вплив на результати, — проблеми формального характеру та такі, що мали зв'язок з тематикою.

Найскладнішим виявився пошук для інтерв'ю так званих «циган»⁵, тобто ромів, у Східній Європі та сінті у Німеччині. Одна з причин полягає у тривалості життя ромів у Східній Європі, яка значно нижча за середні показники та дорівнює 65 рокам. Інша причина стосується часті зміни місць їхнього проживання та не завжди законного перебування в тій чи іншій країні. Це означає обмежене право на проживання, яке завжди необхідно подовжувати. Крім цього, одних не вдалося проінтерв'ювати через їхню неорганізованість, інші не вбачали сенсу в інтерв'ю, вони дуже багато пережили і зараз не могли і не хотіли згадувати про рабство.

Щодо питання, чи треба було проводити інтерв'ю з євреями також у Східній чи лише в Західній Європі, США та Ізраїлі, виникли розбіжності з партнерськими організаціями у Східній Європі: відзначалося, що до цього моменту у Східній Європі проводилися інтерв'ю виключно з євреями; останні, особливо радянські військовополонені (які також мали дуже високий рівень смертності — майже 60% у таборах, подібних до концтаборів), майже не були враховані, наприклад, в опитуванні фонду Шоа. Ця проблема супроводжувала нас протягом усього проекту. Ми все ж таки вирішили проводити інтерв'ю з рабськими робітниками (переважно євреями)⁶ також і у Східній Європі, оскільки вони повинні бути представлені у порівняльному дослідженні, навіть попри те, що були групою з невеликими шансами вижити.

Наступна проблема полягала в тому, що деякі люди, які самі хотіли дати інтерв'ю або ж були запропоновані як співрозмовники, могли вважатися жертвами нацистського режиму, але не бути безпосередньо пов'язаними з примусовою працею. Це стосувалося тих, хто в досліджуваній період був дитиною, але найбільшою мірою ромів, які з різних причин змогли уникнути націонал-соціалістичної системи примусу до праці. Деяким партнерам по інтерв'ю було важко зрозуміти, що у цьому проекті йдеться насамперед про примусову працю й порівняння досвіду перебування на примусових роботах, а це означає, що той, хто дає інтерв'ю, повинен був пережити це безпосередньо.

Серед цілей, які ми поставили у цьому проекті, одна з найважливіших полягала в дослідженні того, як досвід людини, вивезеної на рабську чи примусову працю до Німеччини або на окуповані території, вплинув на її подальше життя, а саме: на стан здоров'я, освіту та кар'єру, кохання та сім'ю, віру, політичну орієнтацію та багато іншого. Ми виходили з припущення, що ситуація може бути дуже різною, якщо людина перебувала у таборах смерті, як більшість єврейських робітників (де робота, якою б заважкою не була, давала надію та можливість вижити), або якщо опинилася

у таборі при підприємстві, в місті або селі, у жорстокого чи, навпаки, співчутливого або привітливого селянина, а також якщо ця людина мала контакти з німцями чи примусовими робітниками з інших країн. Звичайно, мали бути відмінності між чоловіками та жінками, насамперед тоді, коли жінки мали досвід домагань або навіть згвалтування. Відмінності в досвіді могли виникати й залежно від того, чи була людина штрафована й карана чи ні, чи змогла вона витримати роботу завдяки своїй релігійності чи певним політичним орієнтаціям, який вона мала вік на момент примусової праці, в яких умовах жила до депортації тощо.

Нас цікавило і усвідомлення феномену примусової праці як на індивідуальному, так і колективному рівнях в окремих країнах зі своїми відмінностями, а також те, як цей час був вписаний у біографії опитуваних. Як показовий приклад можна розглянути питання освіти — примусова праця у Німеччині перервала навчання або навіть зовсім зашкодила здобуттю освіти. Ми вважали за необхідне також дослідження того, як зустрічали примусових робітників у «рідній» державі, у рідному оточенні або сім'ї. Таким чином, повернення додому відіграло важливу роль у наших опитуваннях: наприклад, ми намагалися з'ясувати, чи могли наші опитувані повернутися до родини, що залишилася живою, чи всіх було вбито, чи за різних обставин сім'я «розлетілась на усі сторони». Певна річ, ми знали, що у Радянському Союзі примусових робітників здебільшого підозрювали у тому, що вони підтримували німецьку військову економіку або навіть були зрадниками Батьківщини. Наприклад, у Москві ми бачили документи або читали повідомлення колишніх примусових робітників, які повинні були починати нове життя після 1945 р., а саме: після обов'язкових фільтраційних таборів загального контролю. Водночас було зрозуміло, що ті, хто емігрував до Палестини/Ізраїлю або до США, були зустріті по-іншому: шонайменше з визнанням того, що їх переслідували, й із повагою до їхнього досвіду, але з новими ускладненнями еміграції. Як впливають такі різноманітні досвіди «повернення додому» на сьогоднішні спогади та розповіді? Як після цього сприймають німців? Або зовсім узагальнено: як ці відмінності впливали на культуру згадування в окремих країнах та продовжують впливати до цього часу? Чи мала змогу культура пам'яті тієї чи іншої країни відтворити й репрезентувати особистісний досвід чи надати допомогу в усвідомленні й сприйнятті власної індивідуальної історії? Яке значення мають ці відмінності у конструюванні однієї чи декількох європейських культур пам'яті та пригадування? Чи існує, незважаючи на різноманіття культур пам'яті про примусову працю, єдина міжнародна культура, як, наприклад, та, що стосується Голокосту?

Через такий довгий час — понад півстоліття — ми не припускали, що за допомогою усних опитувань, усної історії ми зможемо заповнити певні прогалини у «реальній» історії примусової та рабської праці. Те, що було пережито під час Другої світової війни, потім витіснялося новим досвідом таким чином, що навіть пам'ять про ті дні поступово зникала. Це співвідношення досвіду та його забування, цей процес переробки історії є полем, де зазвичай виявляє свою силу усна історія, що далеко не в першу чергу полягає у реконструкції реальної історії, точних дат, хронологічної послідовності, назв місць, фірм або імен жорстоких начальників чи персо-

налу табору. Проте попередні розмови та перші інтерв'ю засвідчили, що деякі опитувані на диво дуже точно змогли згадати такі дати та факти. Тому ми також внесли такі питання в питальник.

Одним з найважливіших позитивних досвідів цього міжнародного проекту стала захоплива та продуктивна спільна праця дослідників у сфері вивчення історії Голокосту та примусової праці. Хоча, безперечно, існували різні точки зору, проте їх обговорення сприяло пошукові взаємного сприйняття між Сходом та Заходом, очікуваного, але не завжди, на жаль, досягнутого.

До позитивного досвіду проекту належить також те, що у неоднорідних Східній та Західній Європі, США та Ізраїлі з їх відмінною культурою пам'яті виникла міжнародна група зі схожими дослідницькими принципами та інтересами, що, треба сподіватися, істотно вплинуло на проєкт. У зв'язку з цим очевидно, що в методичі та дослідницьких принципах наукового історичного співтовариства полягає той спільний потенціал, що може допомогти подолати інші аспекти, які продовжують роз'єднувати світ.

¹ За результатами переговорів делегацій країн Центральної і Східної Європи з німецькою стороною стосовно виплат жертвам нацизму Бундестаг ФРН за погодженням з Бундесратом прийняв Закон «Про створення Федерального фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє»», який набув чинності 12.08.2000 р. Виплати було закінчено на початку 2007 р., за 6 років діяльності фонд виплатив близько 5 млрд євро компенсацій. Фінансове відшкодування отримали близько мільйона семисот тисяч постраждалих. (Прим. ред.)

² Слідом за автором використовуємо тут у перекладі самоназви народу («рома» та «сінті»), що вважаються етично доречнішими порівняно з екзонімами на кшталт назви «цигани». (Прим. ред.)

³ Через партнерські організації Федеральний фонд «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» здійснював виплати жертвам нацизму (в Україні таким партнером, згідно з Законом ФРН, є, Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення»). (Прим. ред.)

⁴ Це були: Александр фон Плато — керівник проєкту, Алмут Ле та Кристоф Тонфельд — наукові співробітники, Генрієта Шлезінгер — відповідальна за архівування даних, Олена Данченко — відповідальна насамперед за контакти з російськомовними партнерами, Йоахим Ригель — за Інтернет-сайт та добір тематичної літератури, Марліс Ванбек — за секретаріат.

⁵ Слово «цигани» взято в лапки в оригіналі. (Прим. ред.)

⁶ Принципова відмінність між використанням термінів «примусова» та «рабська» праця полягає у наявності хоча б номінальної, але платні за здійснену роботу: для примусових робітників заробітна платня принаймні передбачалась (і часто виплачувалася), рабські робітники гето, концентраційних та штрафних таборів, а також таборів військовополонених не мали отримувати за свою працю нічого. (Прим. ред.)